

Г. С. Єрмакова
кандидат філософських наук,
доцент кафедри історії та теорії держави і права
Міжрегіональної академії управління персоналом

ПРОБЛЕМА ВЗАЄМВІДНОСИН І ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВА, РЕЛІГІЇ ТА ДЕРЖАВИ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ І ПЕРСПЕКТИВИ ТЕОРЕТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Досліджуючи взаємозв'язок права та релігії, держави та церкви, а особливо вплив релігійного фактора на процеси європейської інтеграції, необхідно виходити з того, що такий зв'язок лише втілюється в праві, як в кінцевій формі, а створюється і розвивається він у доктринальній площині.

Теорія права, правова та філософська наука, теологія – все це ті сфери пізнання, у яких дослідники намагаються віднайти механізми, витоки та засади взаємодії права, релігій і держави. Особливу актуальність такий взаємозв'язок отримав тоді, коли католицька церква перетворилася на активного суб'єкта публічно-політичних відносин, розпочала світову місіонерську діяльність, активізувалася у втіленні своєї об'єднувальної місії. У цьому контексті звертають на себе увагу ті теоретичні пошуки, у яких розкривається первинність впливу всіх означених факторів на процеси правотворення, створення національного законодавства в країнах та формування правової свідомості. Тобто мова йде про те, що досліджуючи релігійно-правовий дуалізм соціального регулювання, акцент повинен робитися в теоретико-методологічному контексті не на джерела появи, а на взаємний вплив релігійних і правових норм. Первинність соціальних норм доведена, оскільки право виникло значно пізніше за інші соціальні норми. І пояснюється це тим, що право – це найвищий ступінь еволюції соціальної норми, але при цьому така еволюція відбувалася під впливом багатьох факторів, і релігійний фактор не є винятком.

Тому важливим є дослідження історіографії проблеми взаємозв'язку права та релігії на процеси державотворення і на процеси інтеграції держав, зокрема на прикладі ЄС, оскільки сама інтеграція – це також вища щодо держави форма суспільної організації.

Історіографічні дослідження трансформаційних процесів у сфері правотворення займали провідне місце в дослідженнях таких вчених, як І.В. Міма, О.В. Митрофанова, Р.А. Папаян, Л.О. Попсуєнко, Н.Л. Штурмак та ін.

Метою статті є розкриття особливостей, історіографічний аналіз проблеми взаємовідносин права, релігії та держави, впливу релігійного фактора на процес формування права в європейському середовищі.

Історіографічний аналіз будь-якої проблеми розкриває низку важливих факторів для її подальшого дослідження. Це стосується, по-перше, процесу формування наукової доктрини. У контексті досліджуваної проблематики мова йде про правову доктрину, яка багато в чому є визначальною в процесі правотворення. По-друге, історіографічний аналіз розкриває особливості історичних умов, у яких формуються наукові погляди на досліджувану проблему. Це дає змогу визначити механізми соціального впливу на такі процеси, як праворозуміння, формування суспільної свідомості, формування правосприйняття тощо. По-третє, історіографія дає змогу систематизувати наукові джерела, що є додатковим інструментом наукового пізнання.

Отже, проблема співвідношення права, релігії та держави через механізми взаємного впливу насправді тривалий історичний період була центральною у філософському дискурсі. Саме тому сьогодні існує низка наукових шкіл, які в той чи інший спосіб підходили до вирішення проблеми релігійного фактора та його впливу на процеси правотворення. Згодом погляди наукових шкіл почали сягати й такої проблематики, як вплив релігії на державотворчі та інтеграційні процеси. Саме тому необхідно виділити такі наукові школи.

1. Найпершою та найбільш прагматичною з точки зору об'єктивності буття школою стала міфологічна школа, представники якої розглядали релігію як форму устрою суспільних процесів, що не впорядковувалися в жодний інший спосіб. При цьому такі представники міфологічної школи, як Анаксагор, Антифонт, Демокрит, Епікур та інші, взагалі вважали, що релігійні відносини – це відносини квазідержавного рівня, які регулюються засобами, на які держава-поліс неспроможна в силу різних факторів. Більше того, саме релігійні відносини ці філософи покладали в основу об'єднання Афін з іншими полісами Греції для створення потужної держави, оскільки жодних інших суспільно-політичних основ для об'єднання вони не бачили [4].

Основна ідея цієї школи полягає в тому, що загальносуспільні норми поведінки стали результатом діяльності богів. А боги встановлювали ті чи інші порядки, природа яких виходила до тих

явищ, які складно було пояснити або сприйняти античним людям. Міфологічна школа продемонструвала механізм походження соціальних норм від об'єктивності людського розвитку. Саме такий механізм праворозуміння – об'єктивність з точки зору єдиного оптимального та раціонального засобу врегулювання дійсності – буде покладений потім у позитивістську концепцію походження держави і права.

2. Центральне місце в системі наукового дослідження правової дійсності та історії держави і права посідає філософська школа. Її основні представники, серед яких найбільше виділяються К. Барт, У. Джеймс, Г. Олпорт, Г. Гегель, Т. Гоббс, розкривають онтологію процесу становлення дуалізму держави та права. Філософські підходи до визначення гносеологічного підґрунтя розвитку релігійно-правового синтезу в процесі становлення національного законодавства країн і наднаціонального законодавства ЄС пояснюють механізми загального сприйняття релігійних норм.

Подібне сприйняття стає можливим внаслідок створення системи протилежностей «гарне» – «погане». Отже, основна увага в системі поглядів філософської школи приділяється таким детермінантам: первісність та об'єктивність релігійних норм як загальносуспільних регуляторів унаслідок їхньої божественної природи, а також первісність походження духовного світу над матеріальним, а отже, духовність, є основним мірилом системи цінностей, що пропагуються в суспільстві. При цьому філософська школа розкриває ірраціональність релігійних норм, хоча визнає влучність та ефективність багатьох із них як регуляторів різних суспільних процесів.

Філософська школа не лише розкрила природу механізму появи правових норм, але дала змогу побачити множинність соціальних регуляторів і побудувати відповідний зв'язок між деякими з них, зокрема між релігійними нормами та нормами права, легітимізованими державною владою.

3. Антропологічна школа (Ф. Енгельс, Ж. Мартен, Г. Марсель, Є. Муньє, Ф. Ніцше, Тейар де Шарден, Л. Фейєрбах) виходить із раціоналістичної природи релігії, пояснюючи її витоки людською діяльністю та людським буттям. Суспільні відносини, що розвивалися на етапі становлення цивілізаційних концептів, вимагали певних детермінант, а оскільки повноцінної системи соціальних регуляторів ще не існували, то регулювання суспільних процесів увібрали в себе релігійні норми. Релігійні норми фактично стали загальноприйнятими та легітимізованими регуляторами, що є однією з характеристик сучасних норм прав.

Подібний механізм засвідчив, що об'єктивність того регуляційного впливу, який закладений в ре-

лігійних нормах, є нічим іншим, як результатом тривалого еволюційного пошуку найбільш раціонального способу впорядкування суспільних процесів. Тобто антропологічна школа дала змогу переглянути підхід до правотворення, перекладаючи акценти із суто творчості норм права на процеси осмислення механізмів регулювання, які в свою чергу вже уособлюються в правових нормах.

4. Психологічна школа (П. Жане, В. Вунд, В. Кларк, З. Фрейд, К. Юнг) має такі особливості: пошук витоків потреби в релігії, в особливостях психічного життя особи, поєднуючи релігійність із самотністю, стражданням тощо, а також відмовившись від гносеологічного аналізу релігійної свідомості; визнання реального існування трансцендентного, надприродного [5].

Відповідно до основних догм цієї школи право сприймається суспільством як обов'язок підпорядковуватися та підкорятися, але право ґрунтується на релігійних нормах, які сприймаються суспільством самі по собі. Тобто право – це наступний етап розвитку загальноприйнятої моделі суспільного устрою, яка не вимагає пояснення або обґрунтування, оскільки сприймається як об'єктивна даність.

5. Соціологічна школа (XX ст. – М. Вебер, Ж. Гурвіч, Е. Дюркгейм, Р. Ієрінг, Є. Ерліх, М.М. Коркунов, К. Левеллін, С.А. Муромцев). Її представники визначали релігію як «метасоціальний феномен» із позицій преанімістичної теорії, обмежуючись наведенням зовнішнього опису соціальних виявів релігійного феномена, а право вони розглядали як певний результат сприйняття людиною буття та інтерпретації божественної волі в такий спосіб, щоби задовольнити потреби всіх прошарків суспільства, в тому числі атеїстичних. Соціологічна школа зробила надзвичайно важливий внесок в розуміння механізму взаємовідносин між релігійним і світським середовищем суспільства, а також пояснила співвідношення релігійних і правових норм.

Але соціологія, зокрема соціологія Е. Дюркгейма, розкриває механізм державотворення виключно через механізм держави. Тобто представники соціологічної школи сприймають державу як необхідність, більше того – як кінцевий етап еволюції суспільного впорядкування. Натомість вони не бачать жодних альтернатив, окрім держави, що, у свою чергу, обумовлює сам вектор та вимоги до подальших пошуків, а не розкриває природу держави через наукові пошуки. Так само і вплив релігії на право: він сприймається як об'єктивний розвиток соціальних норм, якими є релігійні норми, і досягнення ними найвищої якості, тобто перетворення на норми права.

6. Історична школа, зокрема її представники А. Сен-Сімон, Г. Спенсер, А. Тойнбі, Д. Фрезер, зробила надзвичайно вагомий внесок в

розвиток проблеми співвідношення і, головне, інтеграції релігійних і правових норм. Основний акцент у своїх дослідженнях вони робили на еволюційних процесах заміни релігійних норм (які існували об'єктивно у якості пояснення та обґрунтування тих чи інших природних процесів) нормами більш глибоко рівня обґрунтування – правовими. Релігійні норми сприймалися суспільством як даність, а їх тлумачення та інтерпретація відбувалися колом осіб, котрі не мали жодних легітимних підстав для управління суспільством, окрім історичних традицій, що залишилися з часів родо-племінних зв'язків. З розвитком наукової думки, і зокрема таких напрямів, як філософія, теологія та юриспруденція, причому саме в такій послідовності, суспільство отримало можливість зрозуміти природу релігії та досягнути природу соціальних регуляторів. Останні – у вигляді соціальних норм – явили собою історичну необхідність розвитку племен та становлення на їх основі перших державно-феодальних утворень.

Пізніше історичний шлях розвитку соціуму ознаменувався становленням національних держав, які потребували потужних структурованих систем соціальних регуляторів – норм права, легітимність і загальновизнаність яких не підлягала сумніву. А тому вони (норми права) вимагали відповідного рівня обґрунтування, яке сягало саме релігійних витоків суспільного порядку.

7. Теологічна школа, стала головним філософським середовищем сприйняття влади церкви та вимагала пояснення природності й невідворотності спільного існування релігії та права як виявів божественного (релігійні норми) і соціального (норми права) початків суспільства. Теологічна школа акцентує увагу на природних причинах і обставинах складного процесу виникнення держави і права через становлення та розвитку релігійних норм та інституту церкви як специфічного суспільного утворення.

Теологічна концепція появи права акцентує увагу на первинності саме релігійних норм. По-перше, право є похідним від релігії, правові норми – це ніщо інше, як втілення релігійних догматів та християнського віровчення у світському житті. Церква намагалася поширити вплив на суспільні процеси, охопивши в такий спосіб усі сфері людського буття для того, щоб отримати владу та економічні вигоди від поширення релігійного вчення. По-друге, право розглядалося як божественна даність, а тому воно є обов'язковим і правильним, раціональним із точки зору божественної волі управління паствою. Церква виходить з обов'язковості дотримання правових норм, оскільки в них втілюється система цінностей. Отже, право є ціннісним орієнтиром суспільного розвитку.

8. Соціалістична школа, а точніше школа соціологічно-позитивістського сприйняття права

(К. Маркс, Ф. Енгельс, Р. Арон та ін.). Соціалістичний контекст дослідження трансформації норм релігії в норми права найбільш яскраво розкривається в працях Р. Арона. Попри те, що К. Маркс не визнавав релігію як можливого регулятора суспільних відносин, розглядаючи її лише як засіб упорядкування соціуму, пригнічення та соціальної нерівності, все-таки він сприймав історичну місію релігійних норм.

Але найбільше соціалістичний контекст праворозуміння та становлення процесу нормотворчості, розкривається в дослідженнях Р. Арона, який акцентує увагу на тому, що марксистська школа визнає релігію соціальним явищем, оскільки вона [1]:

– по-перше, є наслідком історичної еволюції суспільних відносин, зокрема має відповідне наукове обґрунтування та філософсько-деонтологічний вимір пізнання;

– по-друге, є відповідною надбудовою суспільства, що має рівень вищий від соціально-економічного рівня;

– по-третє, є проявом людської (індивідуальної) та суспільної свідомості;

– по-четверте, є ілюзорним виразом реальних суспільних відносин і діяльності людей, що виникає внаслідок спотвореного, перекрученого відображення в релігійній свідомості дійсних відносин і якостей;

– по-п'яте, є фантастичним відображенням сил, що панують над людьми в повсякденному житті.

Слід зауважити, що, хоча право та релігія є найважливішими регуляторами суспільних відносин, все ж таки право має вищу силу регулювання, не лише юридичну, а й соціальну. Право має більшу соціальну цінність, ніж релігія, оскільки воно є похідним від того рівня аксіологічного сприйняття необхідного порядку, який було закладено в людську свідомість, у тому числі й релігією. Іншими словами, уявлення про справедливість правового регулювання формувалося на засадах сприйняття особою та суспільством дилеми «добре» – «погано». Хоча, з іншого боку, право як таке позбавлено можливості одноосібного регулювання суспільних відносин у найбільш ефективний та раціональний спосіб, оскільки для цього необхідні регулятори абсолютно різних рівнів сприйняття: не лише тих, які мають імперативну природу, але і тих що стали наслідком еволюції індивідуальної чи суспільної свідомості. Останнє формує відповідний рівень праворозуміння та правової культури, що є передумовою для панування в суспільстві порядку.

Таким чином, наведені вище школи та домінанти в напрямках їх досліджень у контексті взаємозалежності й взаємовпливу релігійних і правових норм демонструють не лише різницю підходів до дослідження, але й різницю у сприйнятті об'єк-

ту дослідження. Це, у свою чергу, дає змогу більш ґрунтовно та детально розкрити сам механізм взаємозалежності права та релігії.

Якщо ж говорити про те, коли саме християнська релігія, надто християнська церква, почала стрімкий розвиток у напрямі створення передумов для панування над суспільно-політичними процесами, необхідно зауважити таке.

По-перше, від початку свого існування ще єдина християнська церква перебувала в напівлегальному становищі, оскільки легітимізовано державою (Римською Імперією) був лише факт її існування та можливість розповсюдження християнського віровчення.

По-друге, християнська церква не мала тако-го впливу на соціум, який дав би їй змогу суттєво впливати на суспільні процеси засобами релігійних норм, оскільки більшість із населення Римської Імперії не розділяли погляди нової релігії, віддаючи перевагу язичницьким течіям.

По-третє, християнська церква не набула рис структурованої організації з чіткою ієрархією, оскільки проходила лише етап становлення як соціальний інститут.

Враховуючи наведені умови поширення впливу релігійних норм на суспільні процеси, О. Шмеман зазначає, що головний, зламний момент припадає на IV ст. н. е. На думку дослідника, саме в цей період Церква отримала надзвичайно потужний імпульс для свого розвитку та розповсюдження власного впливу на все суспільство через необхідність обґрунтування влади імператора. Річ у тому, що після об'єднання Риму та Греції відбувається фактичне зіткнення двох античних культур, і саме в ролі арбітра або посередника між ними та того об'єднувального фактора, який дає змогу створити передумови для переходу античного соціуму в новий етап цивілізаційного розвитку, виступає християнська церква. Церква необхідна, оскільки вона пояснює законність і легальність влади імператора і грецьким полісам, і Римській Імперії загалом [8; 6].

Л.О. Попсуєнко приділяє велику увагу IV ст., коли християнська церква отримала загальнодержавне визнання в Римській Імперії [7]. Таке визнання нової системи суспільних відносин (релігійних) та їх включення в поле правового регулювання римськими законодавцями дає змогу легалізувати новий суспільний інститут – церкву. Фактично відбулося таке: держава (в особі Римської Імперії) на рівні права закріпила режим богослужіння в християнській церкві та статус самої церкви. Для цього достатньо було зупинити гоніння на християн, визнавши їх вплив на суспільні процеси у всій імперії та прийняття християнства імператором. Тобто церква отримала правове регулювання. Надалі вже церква стала намагатися впливати на правове регулювання ін-

ших сфер суспільних відносин, інколи суто у своїх інтересах.

Наступним важливим етапом становлення християнської релігії та католицької церкви, на думку Н.Л. Штурмак, є період, що охоплює XII – XIV ст. Епоха Середньовіччя, особливо після падіння Римської Імперії та початку занепаду Візантійської Імперії, ознаменувалася рушійними процесами на європейському континенті. Почали з'являтися нові держави, збільшуватися наявні, відбуваються захватницькі війни та формуються нові імперії. Усе це дало поштовх для встановлення католицькою церквою власного впливу на монархів, оскільки багато в чому саме за допомогою церкви відбувалися об'єднання держав і збільшення територій засобами відкритої експансії. Стратегічні невдачі хрестових походів були компенсовані новими надбаннями церкви, і такими надбаннями стали процеси збільшення держав і розповсюдження впливу самої церкви на ці держави [9].

В епоху Середньовіччя відбуваються перші спроби пов'язати потреби людини в суспільній та духовній сферах. Тепер релігія забезпечувала духовне буття людини, її морально-етичне виховання та потребу в саморозвитку. Держава засобами системи права забезпечувала соціально-економічне буття людини, її розвиток в системі суспільних норм і відносин. Загалом філософи прийшли до розуміння того, що первинним для людини є забезпечення соціально-економічних потреб. Існування ж церкви як суспільного інституту також потребувало певних соціально-економічних благ, зокрема на утримання кліру. Церква та священнослужителі, на відміну від громадян держави, не виконували економічну функцію зі створення та накопичення суспільного продукту, але брали участь в процесі перерозподілу матеріального блага в державі. Тому церква домагалася відповідного впливу на державу з метою правового закріплення подібних можливостей церкви щодо розпорядження матеріальними цінностями.

Знову ж таки звертаючись до точки зору Н.Л. Штурмак, зауважимо, що історіографія дослідження механізмів взаємодії права та релігії, церкви та держави багато в чому залежить від панівної філософської доктрини та системи світоглядних цивілізаційних цінностей. Так, у новітній історії більшість державотворчих процесів відбулося під впливом позитивістських концепцій, за якими право є об'єктивним результатом розвитку суспільних процесів, а тому право в своєму регуляційному впливі виходить із найбільш раціонального шляху, способу, механізму для отримання чи досягнення суспільного блага. Через це поєднання релігії та права, надто їх взаємний вплив, розглядається як процес еволюції системи праворозуміння та правосприйняття, оскільки ре-

лігія також сприймається як соціальний регулятор [9].

Висновки. Таким чином, аналіз поглядів основних наукових шкіл щодо дослідження проблематики взаємозв'язку права та релігії дає підстави зробити такі висновки:

– по-перше, аналіз основних тверджень різних дослідників і філософів минулого підтверджує тезу стосовно реакції суспільства на історичні умови власного розвитку. Це обумовлює зміст регуляційної функції держави: в одному історичному періоді панують релігійні норми в силу того, що церква панує над державою. В іншому історичному періоді вже норми права панують над церквою та релігією. Подібні процеси зміщення акцентів підтверджують, що історіографічний аналіз розкриває в собі природу трансформаційного механізму переходу соціальних регуляторів з однієї форми (релігійні норми) в іншу (норми права);

– по-друге, наявність такої великої кількості підходів до розуміння проблеми права та релігії, їх співіснування та взаємовпливу свідчать про те, що сьогодні ця проблема не може бути вирішена однозначно, оскільки право та релігія існують в конкретних соціокультурних, соціально-економічних і публічно-політичних умовах суспільного буття;

– по-третє, з'являється чітке розуміння того, що норми права є кінцевим етапом еволюції соціальних норм. При цьому релігійні норми були так само одним з етапів, а отже, їх співвідношення з нормами права є очевидним і розкривається через призму еволюційної трансформації.

Загалом історіографічний аналіз у дослідженні проблематики співвідношення релігії та права, впливу релігійних норм на державотворчі процеси продемонстрував об'єктивність існування такого стану суспільства, за якого воно підпорядковане релігійним нормам. Разом із тим трансформація суспільних відносин вимагає більш прийнятних та адекватних, а головне – релевантних засобів регулювання суспільних процесів. Такими засобами є норми права.

Література

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки: Монтеск'є. Конт. Маркс. Токвіль. Дюркгейм. Парето. Вебер / Р. Арон ; пер. з франц. Г. Філіпчук. – К. : Юніверс, 2004. – 687 с.
2. Митрофанова А.В. Релігійний фактор в мировій політиці і проблема «цивілізацій» / А.В. Митрофанова // Век глобалізації. – 2008. – №1. – С. 109–119.
3. Митрохин Л.Н. Християнські цінності на рубежі III тисячелеття / Л.Н. Митрохин // Вопросы религии и религиоведения. – Вып. 1. – 2009. – С. 355.
4. Міма І.В. Релігійні норми як соціально-правотворчі чинники суспільства / І.В. Міма // Альманах права. – 2012. – Вип. 3. – С. 230–233.

5. Міма І.В. Релігійні витоки права : проблемність визначення / І.В. Міма // Правова держава : щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України / голов. ред. Ю.С. Шемпученко. – 2005. – Вип. 16. – С. 569–577.

6. Папаян Р.А. Християнські корні сучасного права / Р.А. Папаян. – М. : Изд-во НОРМА, 2002. – 224 с.

7. Попсуєнко Л.О. Правовий статус християнської церкви за римським імператорським законодавством IV сторіччя : дис. ... д-ра. юр. н. : спец. 12.00.01 / Л.О. Попсуєнко. – О. : Одеська національна юридична академія, 2006. – 190 с.

8. Шмеман А. Исторический путь православия / А. Шмеман [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Aleksandr_Shmeman/istoricheskij-put-pravoslavija.

9. Штурмак Н.Л. Релігійні підходи до праворозуміння: порівняльний аналіз : дис. ... к. ю. н. : спец. 12.00.01 / Н.Л. Штурмак. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. – 228 с.

Анотація

Єрмакова Г. С. Проблема взаємовідносин і трансформації права, релігії та держави: історіографічний аналіз і перспективи теоретичного дослідження. – Стаття.

Розкрито основні засоби та умови пізнання механізму впливу релігійних норм на правові. Встановлено, що проблема співвідношення права, релігії та держави розкривається через механізми взаємного впливу протягом тривалого історичного періоду. Проаналізовано погляди наукових шкіл в контексті дослідження проблеми взаємовідносин і взаємовпливу релігійних і правових норм.

Ключові слова: релігійний фактор, система права, релігійні норми, праворозуміння, історіографія.

Аннотация

Єрмакова А. С. Проблема взаимоотношений и трансформации права, религии и государства: историографический анализ и перспективы теоретического исследования. – Статья.

Раскрыты основные средства и условия познания механизма влияния религиозных норм на правовые. Установлено, что проблема соотношения права, религии и государства раскрывается через механизмы взаимного влияния в течение длительного исторического периода. Проанализированы взгляды научных школ в контексте исследования проблемы взаимоотношений и взаимовлияния религиозных и правовых норм.

Ключевые слова: религиозный фактор, система права, религиозные нормы, правопонимание, историография.

Summary

Yermakova A. S. The problem of the relationship and transformation law, religion and the state: historiographical analysis and theoretical research perspectives. – Article.

The basic tools and knowledge which are provided the mechanism of influence of religious norms on the right were determined. It was found that the problem of the relationship between law, religion and the state revealed through the mechanisms of mutual influence over a long historical period. The views of scientific schools in the context of study on the relationship and mutual religious and legal norms were analyzed.

Key words: religious factor, system of law, religious norms, legal thinking, historiography.